

Rózsafalvi Zsuzsanna

JÓKAI MÓR A RABNŐ CÍMŰ ELBESZÉLÉSÉRŐL ÉS ALKOTÓI MÓDSZERÉRŐL

A Jókai recepcióban régóta tartja magát az az elgondolás, hogy az író hatvanas években írt elbeszélései nem tartoznak az életmű legfontosabb részéhez. A 2003-ban újrainduló kritikai kiadás azonban rávilágított arra, hogy ez a korszak mégsem teljesen elhanyagolható, s Jókai bizonyos szövegalkotó eljárásának tipikus példáját is jelenti. E két állítást Jókai

- 1 A regény keletkezésének és datálásának, valamint kiadásváriánsainak problematikájáról ld. *Politikai divatok, Jókai Mór összes művei*, s.a.r. SZEKERES László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963, 490-505. p.
- 2 A szakirodalomban visszatérő tévedés, a lap indulását 1862-re tenni, éppen Jókai téves visszaemlékezése nyomán alakul ki. Valójában 1863. január 1-jén jelent meg az első lapszám.
- 3 Vö. ZSIGMOND Ferenc: *Jókai*. MTA, Bp., 1924, 41-42. p., SZINNYEI József: *Jókai Mór*. Bp., 1898, HORNÁNSZKY. 32-34. p. és GÁL János: *Jókai élete és írói jelleme*. Berlin, 1925, 61-64. p.
- 4 SZABÓ László, *Jókai élete és műve*. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, Bp., 1904. 173. p.

A rabnő című, 1864-ben született elbeszélésén keresztül szeretném megerősíteni.

Jókai Mór 1863 és 1864 között rendkívül sok szépirodalmi művet írt. Ennek dacára *A Honban* 1863-tól folytatásokban publikált – de nagyrészt már korábban elkészült – *Politikai divatok* című regényén¹ túl monográfusai szinte kivétel nélkül vagy megfeledkeztek, vagy említésre sem tartották érdemesnek az ebből az időszakból származó elbeszéléseket. A hatvanas évek elejét illetően sokkal inkább az életút alakulására fókuszált a figyelem, mely eseményekben nem szűkölködött: Jókai 1861-től Siklós kerület parlamenti képviselője lett, 1863. január 1-jén saját folyóiratot indított *A Hon* címmel². Az alig öthetes lap szerkesztése újabb fordulatot hozott, Zichy Nándor perszonálunióról írott cikke, az *Alapkérdéseink* miatt a szerzővel együtt a szerkesztő Jókait is bebörtönözték,³ a *Politikai divatok* cenzúra miatti kényszerű átalakítása, és az ebből adódó kiadási problémák – pl. a kötetet előfizetők kárpótlása – újabb nehézségek elé állították. Jókai monográfusainak érdeklődését jól reprezentálja és tükrözi Szabó László vélekedése e pályaszakaszt illetően: „A Zichy Nándor cikke miatt elszenvedett fogsággal véget ért Jókai életének kalandos, sok megpróbáltatással eltelt része.

Kezdődött azonban életének egy új korszaka: a politikai és publicisztikai küzdelmek meddő korszaka. 1863-tól 1875-ig Jókait nagyon elfoglalta a politika, négy éven át, 1864-től 1868-ig kevés kiváló szépirodalmi művet alkotott. 1868-tól kezdve ismét minden évben írt ugyan egy-egy szép regényt, de még ezután is csaknem minden erejét abszorbeálta a pártklub és a szerkesztőség.

1864-ben csak újság-cikkeket írt a *Vasárnapi Újságba*, az *Ústökösbe*, a *Koszorúba* és *A Honba*.⁴ Szabó meglátása sok szempontból vitatható, illetve kiegészítésre szorul, ám nem elhanyagolható, hogy újságcikkeknek nevezte a tárcákat, tárcanovellákat, összevonva az egyébként jelentős számú, valóban publicisztikai természetű és formájú szöveggel. A hatvanas évek novelláinak értelmezését érintő hiátus azért is érdekes, mivel valamennyi monográfus rendelkezésére állhatott a Jókai jubileum alkalmából összegyűjtött, a Révai kiadó

által jegyzett, ám valójában a Révai és Franklin kiadók által együttesen közzétett, összegyűjtött műveket tartalmazó 100 kötetes kiadás, melynek 25. kötete számba vette e két év novellatermését is. Mindemellett a sorozat utolsó kötete⁵ közreadta az író műveit összegző személyi bibliográfiát, köztük az 1863-as és 1864-es évben született szövegeket is. E kötet, valamint a korabeli lapok alaposabb átvizsgálása alapján megállapítható, hogy e két évben Jókai tizenhat új elbeszélést írt és tett közzé a lapokban.⁶

Jókai tehát számos közéleti, lapszerkesztői elfoglaltsága, a *Politikai divatok* és nagyszámú publicisztikai írása közreadása közepette, illetve még a börtönben töltött hónap ellenére is sok szépirodalmi szöveget alkotott. Hogy Szabó újságcikkeknek nevezte a két év alatt született tizenhat elbeszélést, mutatja tehetetlenségét e novellák életműbeli pozícionálását illetően, s e korszak feldolgozatlansága általában is szimbolizálja az értelmezők általános érdektelenségét és értetlenségét a hatvanas évek novellisztikájára vonatkozóan, dacára annak, hogy e novellák több szempontból érdekes színfoltjai az életműnek⁷. A szövegek tematikus és formai sokfélesége is mutatja az író kísérletező kedvét és korszakát. Nemcsak a más nemzetek anekdota- és elbeszéléskincseiből merítés, a vándormotívumok komparatizisztikai vizsgálata, de a Jókai korát követő, inkább a modernitásra, illetve az azt követő korszakokra igazán jellemző *barkácsolás*, illetve különféle intertextuális szövegalkotási módok vizsgálata teheti igazán érdekessé e novellákat, hisz ebben rejlik modernségük.⁸

Az író eredetileg szerelmi tematikájú novella-füzérként képzelte el a szövegegyüttest, mint erre az előbb *Milyenek a nők?*⁹ címmel megjelent, de később *A könnyező szultána* címre módosított elbeszélése előszavában is utal. A monográfusok közül Nagy Miklós az egyetlen, aki – igaz, csak jelzésszerűen – Jókairól írott könyvében rámutatott az e szövegegyüttes mögött rejlő innovatív próbálkozásra: „[Jókai]...ki akarta próbálni a keretes elbeszélésfűzér hatását, felvonultatni a szerelem betegségének néhány nem mindennapi áldozatát. E témával nem tudott betelni, kivált most, amikor rendelkezésre állt

egy pompás lexikon, valóságos kincsháza a szerelmi kuriózumoknak. A lexikon – a híres *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour* – régóta ismert előtte. Talán már 1857-ben erre támaszkodik egy novellájában, sokat köszönhet neki a *Dekameron* összeállítása idején, még többet a hatvanas évek első felében, mikor *Milyenek a nők, milyenek a férfiak* című elbeszélés-gyűjteményének több mint feléhez innen veszi tárgyát.¹⁰ Ez a „több mint felét” a két év termését kitevő tizenhat szövegből legalább tizenkét elbeszélést jelent.

A Jókai-poétika és a szerelmi anekdotalexikon kapcsolatára elsőként Hankiss János kutatása¹¹ hívta fel a figyelmet, támpontot adva a Jókai témáiba és stílusába nem annyira illő elbeszélések keletkezésének megfejtésére. Már Hankiss is – akinek kutatását Nagy Miklós is felhasználta – Jókai több novelláját a fent már megnevezett, egészen pontosan *Dictionnaire Contenant Les Anecdotes Historiques De L'amour* címet viselő, öt kötetes anekdotalexikkal hozza összefüggésbe, melynek második, az író által is használt kiadása a Petőfi Irodalmi Múzeum

5 *A Jókai jubileum és a nemzeti díszkiadás története. Az előfizetők névsorával és a 100 kötet részletes tartalomjegyzékével, valamint az összes írásainak bibliográfiájával.* Révai Kiadó, Bp., 1898.

6 A megjelenés sorrendjében ezek a következők. 1863: *Miranda, Egy lengyel történet, A kalifa papucsa, Emína, A fehér lap, A kardvas és a villám, Milyenek a nők?*

7 Mindazzal együtt helytálló e megállapítás, noha Zsigmond Ferenc monográfiájának negyedik, *Írói népszerűségének fénykora (1855-1875)* című fejezetében a novellisztika elemzésére is vállalkozik, ám az általunk vizsgált elbeszélések egyikét sem említi. Vö. ZSIGMOND Ferenc: *Jókai Mór.* MTA, Bp., 151-242. p.

8 Eisemann György Mikszáth monográfiájában mutatott rá másik nagy prózaírónk intertextuális eljárásaira, szövegválogató és „barkácsoló” prózapoétikai eljárásaira. Vö. EISEMANN György: *Mikszáth Kálmán.* Korona Kiadó. Bp., 1998.

9 Jókai módosítása mögött az rejlik, hogy a novella címét végül kötetcímmé emeli, mely a novellafüzér jól egybefogja és az írói szándékot is felmutatja.

10 NAGY Miklós: *Jókai. Az író útja 1868-ig.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986, 272. p.

11 HANKISS János: *Jókai Mór és egy francia anekdota-kincs.* Irodalomtörténet, 1928/1-2., 1-22. p.

töredékesen fennmaradt Jókai hagyatékában található. Mint a cím is mutatja, az anekdota- illetve történetgyűjtemény szerelmes históriák kivonatait teszi közzé. Hankiss a lexikonról szólván idézi is a gyűjteményt szerkesztő Mouchet szerzői-szerkesztői intencióját, mely lényegében Jókai szándékával is egybevág: a szenvedély lélektanát, erejét, megjelenési formáit a történelem magán- és közsférájában megesett, írók által már megörökített eseteit kívánta összegyűjteni.¹² Az előszó, mely összegzi a benne található szerelmi tematika sokféleségét, s hozzá kell tennünk, a források idejének és helyének variabilitását is, adhatta az ötletet Jókai számára nemcsak a novellák megírásához, hanem egy kompozícióba rendezett szövegegyüttes létrehozására, melyet végül mégsem sikerül zárt, csak egy kötetcímmel összefogott, laza együttesé rendezni. A filológiai és textológiai kutatások egyértelművé teszik, hogy a lexikon szövegtöredékét már 1851-től forgatta Jókai, hisz a *Koronát szerelemért* című novellájához a lexikon első szócikkét használta, az

12 HANKISS: i. m. 6. p.

1858-as *Dekameron* kötet szövegeiből több is innen nyerte forrását.

A két év szövegei térben és időben is széles spektrumot fognak át: több száz év történetét érintik, nagyjából az i.sz. 630-as évektől az 1860-as évekig, azaz a szövegek keletkezésének koráig. A helyszínek is egészen különbözőek: Dél-Amerikától Oroszországon, Lengyelországon, Marokkón, Törökországon át egészen az egykori Mongol birodalomig. Ugyanakkor feltűnő, hogy egyetlen hazai tematikájú novella sem született ekkor. Elégséges magyarázatnak tűnhet a cenzúrától való félelem, ami azért mégiscsak elégtelen megokolás, hisz más műfajokban és fórumokon Jókai aktuálpolitikai kérdésekről nyilatkozott, illetve a cenzúra kellemetlenkedése ellenére is közölte a *Politikai divatokat*. De az egzotikus témájú novellák születéséhez az a szakirodalmi közhely sem ad kielégítő választ, miszerint Jókai vonzódott a mesés kelet világához és a külföldi kuriózumokhoz, még akkor sem, ha a recepció visszatérő kiindulópontja éppen ezen orientalista érdeklődés. A téma egyik feldolgozója, Vértessy Jenő is hivatkozik e szempontokra: „A Kelet világát nagyon

szerette. Csak olvasmányain keresztül ismerte, de teljesen magáévá tette ezt a világot. Ahogy a *Délvirágok* c. kötetében mondja: «Én nem tehetek róla, ha gondolataim mindig visszatérnek keletre, ahonnan támad a fény és minden, ami fényes, - ahonnan támad a nap is.»¹³ Jókai másutt ugyanakkor leleplezi írói módszerét, hangsúlyozza könyvtára, olvasmányai és egyúttal forrásai fontosságát, összegzi forrástípusait, sőt mindazokat a nyelveket is, melyet az anyaggyűjtéshez felhasznált: „elbeszéléseim játszanak a tengereken és azok szigetein, Észak- és Dél-Amerikában, a régi és új Egyiptomban, a caesarok Rómájában s a forradalmi Rómában, Párizsban, Londonban, Szent-Pétervárott (itt különös előszeretettel), Lengyelországban; aztán az orosz sivatagokon, Szibériában, Kamcsatkában. Törökország története, kelet meséi, Sztambul, nagy tért foglalnak el regényeimben, hozzájárul a Krím, a Kaukázus. (...)

Annyi esze azonban már van a fantáziának, hogy saját szárnyain kívül felhasználja a rendelkezésére álló gőzerőt, sőt ahol meredek az út, az öszvér hátára sem áttal felülni. Ennyi történelmi és tájleírási művet pusztán képzeletből nem lehet, nem „szabad” előteremteni.

Az én könyvtáram egyike a (magán kézből lévő) legbecsesebb gyűjteményeknek, amelyben minden nevezetes útleírás, néprajzi, természettudományi mű a legdíszebb illusztrált kiadásokban megtalálható s legbecsesebbek közt azok az egérrágtá régi krónikák. Ezek az én kalauzaim a múltak történetében s a széles nagy világban. Nincs olyan elrejtett völgye a földnek, olyan tájék, olyan vegetáció, amit könyveimből ne ismernék. De hát ehhez tanulni is kell sokat.”¹⁴

Tehát ha a prózapoétika, még pontosabban Jókai szövegformáló eljárás módja felől tekintünk a szövegtörzshöz, látható, hogy szövegválogató író volt. Mint Jókai töredékben maradt könyvtára is mutatja¹⁵, de saját – igaz, sokszor kétes hitelű – visszaemlékezései és a filológiai, textológiai kutatás is bizonyítja, vonzódott az útleírások, történelmi tárgyú összefoglalások, történelmi tárgyak iránt, melyek elvezették olvasójukat a világ számos pontjára és korába. E kötetekre ugyanakkor *elsősorban*

forrásként, a bennük található információkra *nyersanyagként* tekintett, melyeket tudatosan beépített írásaiba.

Jó példa erre az 1864-ben született *A rabnő* című elbeszélése, mely előbb *A Honban*, majd elsőként a *Milyenek a nők?* című kötetben jelent meg. Az elbeszéléshöz az ötletet a már említett gyűjtemény *Douglas*¹⁶ című szövege adta. Jókai feljegyző füzetébe a szöveg számára leglényegesebb motívumát is beírja: „Douglas kedvese (férje) gyilkosának, Orcadenak kastélyait rendre gyűjtögetja.”¹⁷

A pretextus II. Jakab skót király uralkodása idején játszódik. Főhőse Guillaume Douglas gróf, aki a királyt befolyása alá kerítve s hatalmával visszaélve törvénytelen tetteket hajtott végre. A király számos panasz hatására eltávolítja kegyeltjét, helyére annak ellenségét, Orcade grófját nevezte ki. Douglast számkivetésébe követte kedvese, akit Orcade grófja is szeretett, s aki a szerelmespáron bosszút akart állni. Douglast ezért egy idő múltán visszahívták az udvarhoz, törbe csalták és megölték. A tettet kitervelő Orcade gróf Douglas kedvesét a saját nevét viselő szigetre vitette, ahol gondosan őriztette, így próbálván megakadályozni, hogy Douglas halála kiderüljön.

A mit sem sejtő asszony számára a gróffal való első találkozáskor azonban minden világossá vált, s az asszony ezt követően nem volt hajlandó többé szóba állni vele. Orcade elrendelte ugyanakkor, hogy távollétében szívélyesen gondozzák a nőt, aki szolgáitól megtudta Douglas halálának körülményeit. A történetet halló nő haragjában éjjel felgyújtotta

13 VÉRTESY Jenő: *Gibbon, mint szépirodalmi forrása*. Irodalomtörténet, 1916/6, 26. p.

14 JÓKAI Mór: *Jókai Mór önmagáról, önéletrajz és egyéb emlékezések*. 1825-1904., Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Bp., 1904, 37. p.

15 „Az ember, akit még eddig nem ismertünk”, *A Petőfi irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*, Szerk. E. CSORBA Csilla, PIM, Bp., 2006.

16 *A Dictionnaire Contenant Les Anecdotes Historiques De L'amour*. 1-5. tom. 2. éd. Revue, corrigée, et augmentée par l'Auteur, Troyes, Gobelet, 1811., 2. k. 332-335. p.

17 JÓKAI Mór: *Feljegyzések I.*, s.a.r. PÉTER Zoltán és PÉTERFFY László, Akadémiai Kiadó, 340. p.

az őt fogva tartó várát, attól sem riadva vissza, ha benn ég maga is. Sikerült azonban elmenekülnie, hisz mindenki a lángok eloltásával foglalatzkodott, ő pedig zavartalanul gyönyörködött Skócia egyik legszebb épületének pusztulásában. Lochabar és Athol grófságokban fogvatartója további jelentős birtokait ugyancsak lángba borította, majd sikerén felbuzdulva Edinburgh-be ment azzal a szándékkal, hogy Orcade grófjára gyűjtsa házáat. Kísérletét leleplezték, s letartóztatták. Tettét bevallva csak azon sajnálkozott, hogy nem tudta véghezvinni tervét. A király értesülvén a különös esetről, szinte hősnőként tekintett az asszonyra, s megkegyelmezve, de büntetve is, örök monostorbéli börtönfogságra ítélte.

Jókai felhasználta az elbeszélés motívumait, de szabadon bánt fantáziájával. Szinte teljesen új szüzsét komponált az ötlet nyomán, ám a nőrablás és a gyűjtogatás motívumát, illetve az angol kontextus néhány elemét – így például a skót kastély felgyújtását – megtartotta. A *rabnő* főhőse Saylor Athalie, akit egy angol nemes, Richard Timple Lord elraboltat, s erőszakkal oltár elé visz. A némaságba burkolózó „szép dacos” esküvője után tudja meg, hogy lehetetlen megszöknie arról a szigetről, ahová bezárták, s hogy nem valódi pap előtt tette kényszerű esküjét, s hogy egykori vőlegényét is eltávolították közeléből. Athalie tulajdon fülével hallja a visszatérő vőlegény meggyilkolását, melyet követően bosszút esküszik: tönkretesz a lordot. Többször felgyújtja Timple kastélyát, országos hírű régiséggyűjteményét, s módszeresen anyagilag ellehetetleníti. A kegyelemdőfés valójában kegyetlen: a teljesen kiszolgáltatottá váló, adósok börtönétől féltő lordot Amerikába csábítja, ahol a pénz nélkül maradt férfi számára egyetlen megoldás marad: Athalie inasává lenni.

A recepcióban teljesen megfélemedezett a műről, elemzésére nem, de említésére is alig találtunk példát. Noha jól kimutatható – miként a korszak

számos novelláján – Jókai tipikus szövegalkotó eljárása, melyre maga is reflektál. Igyekszik ugyanis ezt a „barkácsolást”¹⁸ mint szövegalkotói gesztust tompítani, leplezni olvasói előtt. Kertbeny Károlyhoz, német fordítójához írott leveleiből kitűnik, hogy az ilyen eljárásomóddal keletkezett műveit félve adja oda fordítás és külföldi megjelentetés céljából, másutt pedig eufemizmusal él e kérdést illetően. Érdeemes hosszabban is idézni egyik Kertbenyhez, német fordítójához írott leveléből, mely éppen az 1864-ben született *A rabnő* esetleges fordítása és megjelentetése kapcsán íródott: „Hadd válaszoljak mindjárt a legérzékenyebb kérdésre. Összes novelláimban etcaetera nincs egyetlen sor sem, amelyet valahonnét kölcsönöztem volna; pusztán némelyiknek az alapeszméjét vettem történelmi művekből; de egy betűt sem bármilyen költőtől, regény- vagy novellaírótól; azok a történelmi tények, amelyek ívekre rúgó elbeszéléseim alapjául szolgálnak, a forrásokban csak néhány sort tesznek ki. Példaképpen szó szerint fogom idézni Önnek a „Rabnő” alaptörténetének szövegét az ősrégi könyvből, amelyben rátaláltam: [A levélbe iktatott francia nyelvű idézet magyar fordítása:]

«Jacques eltávolította Douglast, a szobájába vezette őt, és miközben úgy tett, mintha melegen szólna hozzá, tört döfött mellébe, kedvesét pedig fegyveresek egy csoportja szakította el tőle.

Eközben Orcades grófja, aki élvezni akarta bűnének gyümölcseit, elrendelte, hogy vigyék a nőt azon szigetek egyikére, amelynek a nevét viselte.

A nő először nem volt hajlandó vele beszélgetni, a gróf nem kapott tőle egyetlen szó választ sem.

Ez a boldogtalan szerelmes, őreitől értesült Douglas halálának körülményeiről. Éjjel felgyújtotta az őt fogva tartó kastélyt, nem rémülve meg attól a veszélytől sem, hogy ő maga éghet oda elsőként. Miközben mindenki a tűz megfékezésével volt elfoglalva, ő szerencsésen megmenekült.

Innen Lochabar és Athol grófságokba ment, ahol ellenségének más tekintélyes birtokai voltak, módot talált rá, hogy egy részüket lángok útján elpusztítsa; végül – minthogy sikerei csak fokozták merészségét – Edinburghba ment, elhatározva: ügyességét,

18 Vö. Claude LÉVI-STRAUSS: *La Pensée sauvage* (Paris, Pion, 1962). English translation as *The Savage Mind* (Chicago, University of Chicago Press, 1966) és BÓKAY Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris Kiadó, Bp., 1997, 141 és 361. p.

amelyre a tűzzel való bánásban szert tett, arra használja fel, hogy Orcades grófját lángokba borított palotája alá temeti. Megpróbálkozott ezzel a vakmerő próbálkozással, de minthogy felfedezték etc.» (Innentől fogva eltérő a történet kimenetele: felfedezik és börtönbe zárják.)

Ebből megítheti Ön, vajon az én novellám, amelyet ebből a témából kidolgoztam, csakugyan valamiféle angolból való fordításhoz hasonlít-e?

Bármilyen közönség elé vihet Ön mindent tőlem, másolás sehol sem fordul elő; sem ami a novellák műfaját illeti, sem történelmi rajzoknál mint 'Bölcs Hamlet' és Catharina nem vagyok a kidolgozás tekintetében adósa senkinek. Adamente-ban egyetlen szó sincs, amely egy másik író fejében fordult volna meg. Az én aggodalmam csak arra vonatkozik: vajon nem dolgozta-e fel a külföldi témákat egy külföldi író jobban, mint én? Kölcsönözni sohasem kölcsönöztem senkifiatól semmit.”¹⁹

Noha Jókai a történetet ezúttal jelentősen átalakította, nem minden novellája forrásával tesz azonban így. Az elsőként 1863-ban publikált, szintén

a lexikonból merített *A kalifa papucs* és *A fehér lap* szinte szó szerinti átvétel. A szintén ugyanebből az évből származó *Miranda* című elbeszélésben is sokat merít forrásából, ám ezúttal csak a történetelemeket ülteti át, a nyelvezetet jelentősen megváltoztatja. Hosszasan lehetne sorolni és elemezni a két év szövegeinek intertextuális kapcsolódásait. Fontos azonban, hogy Jókai sohasem másolásnak nevezi átvételeit, hisz a nyersanyagból jó történetet konstruálni csak elsőrangú író tud – ez (próza) poétika-felfogásának lényege. E meglátásával az utókor is egyetért. S noha Jókai írói pályáján számtalanszor a jövőt próbálta megsejteni és megjeleníteni írásművében, ennél (implicit) sikeresebben vizionálta az irodalomelmélet respektusát alkotói módszerét illetően, azaz intertextuális eljárásmoddal kapcsolatba hozható konstituálás nagyvonalú kezelésével. Éppen ebben rejlik szövegeinek modernsége és korszerűsége.

¹⁹ *Levelezés*. 522. levél, Jókai Mór *Összes Művei*, s.a.r. OLTVÁNYI Ambrus. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975, 789-790. p.